

GRZEGORZ PELCZYŃSKI

Uniwersytet Wrocławski, Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej

<https://orcid.org/0000-0003-4620-1003>

Spoleczności ewangelikalne w Polsce wschodniej do roku 1939. Postulat badawczy

Evangelical communities in eastern Poland during the inter-war period. Research postulate

Abstract

The eastern areas of Poland were particularly diverse in terms of religion. Catholics, Eastern Orthodox Church adherents, and followers of Judaism were present in the region. Smaller religious groups included representatives of various Protestant denominations. This article focuses on Evangelical Protestants, such as Baptists, Evangelical Christians, Methodists, and Pentecostals. Their small communities emerged in eastern Poland, which was under Russian occupation towards the end of the nineteenth century. Many of them arrived after Poland regained its independence in 1918. Evangelical Christians or Pentecostals were previously followers of the Eastern Orthodox Church, a consequence of the church's fall in Tsarist Russia, where it was the state denomination, while in Poland it remained only a religious minority. In inter-war Poland of the twentieth century, Evangelical minorities comprised 50 000 followers, with even two-thirds of them possibly located in the eastern territories of Poland. They generally enjoyed religious tolerance from the Polish authorities until 1939 when the Soviet Union occupied Poland.

Keywords: evangelicalism, religion in Poland, eastern Poland.

Abstrakt

Wschodnie tereny Polski były szczególnie zróżnicowane pod względem religijnym. Żyli tam katolicy, prawosławni i wyznawcy judaizmu. Mniejsze grupy wyznaniowe składały się także z przedstawicieli różnych wyznań protestanckich. W artykule przedstawiono protestantów ewangelikalnych: baptystów, ewangelicznych chrześcijan, metodystów i zielonoświątkowców. Ich niewielkie społeczności pojawiły się we wschodniej Polsce pod zaborem rosyjskim już pod koniec XIX w., a niektóre po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. Ewangeliczni chrześcijanie lub zielonoświątkowcy byli wcześniej wyznawcami prawosławia, które w carskiej Rosji było wyznaniem państwowym, podczas gdy w Polsce stanowiło jedynie mniejszość religijną. W dwudziestoleciu międzywojennym w Polsce mniejszości ewangeliczne liczyły 50 000 wyznawców, z czego nawet dwie trzecie znajdowały się na ziemiach wschodnich. Cieszyli się względną tolerancją religijną ze strony władz polskich do 1939 r., kiedy to Związek Radziecki zajął Polskę.

Słowa kluczowe: ewangelikalizm, religia w Polsce, Kresy Wschodnie.

Obszary wschodnie dawnej Rzeczypospolitej, częstokroć nazywane Kresami Wschodnimi, cechowała zawsze spora dyferencjacja religijna. Przewagę liczebną miały tutaj niewątpliwie dwa wyznania chrześcijańskie: prawosławie i katolicyzm. Tam też miało miejsce nadzwyczajne spotkanie tych konfesji, w związku z czym część prawosławnych zawarła unię z Kościołem katolickim. Warto pamiętać, że nie żyli tu wyłącznie chrześcijanie. Nader liczni byli wyznawcy judaizmu, których bynajmniej nie cechowała jednolitość. Kresy zamieszkiwały także inne grupy religijne, wprawdzie o niewielkiej liczebności, aczkolwiek mające godną zainteresowania specyfikę kulturową. W niektórych miejscowościach spotykało się karaimów i muzułmanów. Z chrześcijan obecni byli jeszcze starowiercy, Ormianie-katolicy, a także reprezentanci rozmaitych wyznań protestanckich.

Wyjątkowo interesujący mogą się wydawać właśnie protestanci. Zaskakujące jest niewątpliwie usytuowanie zachodniego odłamu chrześcijaństwa na terytoriach, na których dominuje raczej chrześcijaństwo wschodnie. Relatywnie dobrze zbadano społeczności ewangelickie w Inflantach, gdzie luteranie osiągnęli nawet większość. Badaczom znani są do pewnego stopnia kalwiński z terenów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także społeczności niemieckich luteranów z różnych miejscowości kresowych¹. Jednakże do zróżnicowania religijnego miejscowości kresowych przyczyniły się również zbory reprezentujące ewangelikalizm.

Mianem ewangelikalizmu określa się jeden z odłamów protestantyzmu², który opiera się na trzech fundamentach, a mianowicie: konwertyzmie, biblizmie i konwentyklizmie. Ten pierwszy oznacza, iż chrześcijanin to człowiek mający za sobą doświadczenie nawrócenia. Polega ono na uświadomieniu sobie swej grzeszności i jej negatywnych skutków oraz istnienia sposobu ich uniknięcia, a przede wszystkim wykorzystania owego sposobu. Jego podstawą jest zaś wiara w zbawczą moc Jezusa Chrystusa. Z kolei biblizm – charakterystyczny w ogóle dla protestantyzmu – oznacza, że jedyne źródło wiary stanowi Biblia. Tylko w niej znaleźć można pewną wiedzę na temat Boga, pragnącego zbawić wszystkich ludzi. Wreszcie w pojęciu konwentyklizmu mieści się ewangelikalna eklezjologia, podług której Kościół tworzą ludzie nawróceni

¹ Elżbieta Alabrudzińska. 1999. *Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

² Istnieje też ewangelikalizm katolicki: Keith Fournier. 1998. *Ewangeliczni katolicy*. Tłum. F. Kozub. Warszawa: Vocatio.

i zbawieni³. Do ugrupowań ewangelikalnych zwykle zalicza się baptystów, wolnych chrześcijan, ewangelicznych chrześcijan czy zielonoświątkowców. Pewne subiekcje niekiedy sprawia przynależność do tego zbioru metodystów, którym wyznacza się miejsce pomiędzy ewangelicyzmem, reprezentowanym głównie przez luteranów i kalwinistów, a ewangelikalizmem⁴.

Osoby, które identyfikują się z jednym z ugrupowań ewangelikalnych – ewangelikalowie – przeżyły wielki przełom. Przedtem pozostawały nieświadome, że ich postępowanie łamie dane przez Boga przykazania, a w związku z tym czeka ich kara w wieczności. W niektórych przypadkach taka świadomość mogła nawet występować, jednakże własne wysiłki zmierzające do wyjścia z tej sytuacji nie doprowadziły do oczekiwanego rezultatu. Człowiek może tylko żałować za swoje grzechy i wierzyć, że ofiara Jezusa Chrystusa złożona na krzyżu skutecznie je zmazuje. Jego wiara, mimo ciągłego braku doskonałości, wyjednuje łaskę zbawienia. Człowiek obdarzony tą łaską jest całkowicie odnowiony. Wtenczas przyjmuje chrzest, przez co staje się członkiem zboru, złożonego z osób, które podobne przeżycia mają już za sobą. Urodzenie z rodziców baptystów czy zielonoświątkowców nie jest bowiem równoznaczne z byciem członkiem zboru, a zatem też Kościoła.

Między społecznościami ewangelikalnymi – które nazywa się także ewangelicznymi – zauważa się pewne różnice⁵. Najbardziej chyba wyróżniają się zielonoświątkowcy, którzy oprócz nawrócenia potwierdzonego chrztem wodnym znają nadto chrzest w Duchu Świętym (albo Duchem Świętym), będący otwarciem na działanie Trzeciej Osoby Trójcy, a wyrażającym się szczególnie poprzez dar mówienia językami⁶. Jeżeli metodyzm uznaje się za jeden z nurtów ewangelikalizmu, to wyróżnia go praktykowanie chrztu niemowląt, choć szanuje decyzję rodziców, którzy chcą ochrzcić swoje dzieci w starszym wieku. Pomimo odmienności chrześcijanie ewangelicznie wierzący niejednokrotnie dowodzili, że łączy ich o wiele więcej aniżeli dzieli.

---

³ Tadeusz J. Zieliński. 2014. *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 121–220.

⁴ Zieliński. 2014. *Protestantyzm ewangelikalny*, 23; Zbigniew Pasek. 2014. *Kultura religijna protestantyzmu*. Kraków: Wydawnictwo Libron, 133.

⁵ Por. Karol Karski. 1994. *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna, 117–122, 169–174, 183–186; Grzegorz Pełczyński. 2016. „Ewangelikalizm w Polsce. Zarys historyczny”. *Almanach Historyczny* 18: 89–109.

⁶ Zbigniew Pasek. 1992. *Ruch zielonoświątkowy. Próba monografii*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 47–56.

1. Badania nad kresowym ewangelikalizmem a cel artykułu

Historia ewangelikalizmu na wschodnich obszarach Polski nie została dotychczas opracowana tak jak wiele innych tematów kresowych. W ciągu komunistycznego czterdziestopięcioletnia większość tematów dotyczących Ziemi Utraconych nie mogła być przedmiotem badań ze względu na zależność Polski od Związku Radzieckiego, który te obszary zajął. Tematy religijne związane z Kresami szczególnie nie mogły być podejmowane, gdyż religia w ogóle była sprzeczna z obowiązującym światopoglądem. W takim razie badania nad społecznościami ewangelikalnymi – wszakże mniejszościowymi i nieznanymi z powodu stosunkowo niedługich jeszcze dziejów – musiały zostać odłożone na czas bardziej sprzyjające.

Wydaje się, że takie czasy nastały po przemianach w Europie środkowo-wschodniej na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Przede wszystkim zostały zniesione bariery polityczne, uniemożliwiające badania nad ewangelikalizmem na Kresach przedwojennej Rzeczypospolitej, ponadto stały się dostępne archiwa na tamtych terenach. A jednak takich badań nie podjęto. Nie oznacza to, że problem został całkowicie zignorowany. Autorzy prac na temat ugrupowań ewangelikalnych na ziemiach polskich przynajmniej ustalili, w których miejscowościach znajdujących się na Kresach były ich zbory. W pracach historycznych⁷ poświęconych zborom w miastach położonych przy obecnej wschodniej granicy Polski wspomina się o ich dawnych związkach ze zborami w miejscowościach leżących jeszcze bardziej na wschód. Dzięki temu pewne, nieliczne wprawdzie, wiadomości o tych drugich stały się dostępne. Zwłaszcza monografia Jana Mironczuka zawiera relatywnie dużo danych o nich traktujących.

Wskutek wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej od ponad roku rozpoczęcie postulowanych badań znów się odsuwa. Nie można na pewno ich prowadzić na terenie Ukrainy i Białorusi. Lecz wojna ta niespodziewanie przysporzyła ewentualnym badaczom nowych tematów – o czym będzie na końcu tego artykułu.

Cel tego artykułu, ze względu na wyżej wyłuszczone powody, ogranicza się do zwrócenia uwagi na ewangelikalizm kresowy, będący niewątpliwie zjawiskiem interesującym, a mało rozpoznany i *eo ipso* inspiracji do intensywnych

---

⁷ Andrzej Seweryn. 2010. *Dzieje kościoła baptystycznego w Chełmie 1910–2010*. Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższego Baptystycznego Seminarium Teologicznego; Jan Mironczuk. 2015. *Ruch ewangeliczny na Białostocczyźnie w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższego Baptystycznego Seminarium Teologicznego; Mariusz Orłowski. 2018. *Puławscy zielonoświątkowcy. Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej w Puławach w latach 1991–1995*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

studiów jemu poświęconych. Aby one rzeczywiście nastąpiły, artykuł pragnie również wskazać na zadania badawcze, które należałoby jak najszybciej podjąć. W jakiejś mierze powinna przyczynić się do tego charakterystyka kresowych ugrupowań ewangelikalnych, sporządzona na podstawie licznych, dostępnych danych.

Te dane można znaleźć u polskich autorów piszących o dziejach poszczególnych wyznań ewangelikalnych w Polsce, a także u autorów amerykańskich, rosyjskich i ukraińskich. Na ogół są oni członkami Kościołów ewangelikalnych. Nie każdy z nich przyswoił sobie kompetencje profesjonalnego historyka. Przykładem jest Ludwik Szenderowski, który w swej książce⁸ przytacza mnóstwo danych, lecz nie zawsze łączy je w spójny proces historyczny. Jednak nawet autorzy takich prac zdają się w pełni wiarygodni. Badacze ci mieli dostęp do odpowiednich źródeł, znali wielu z tych, o których pisali, i znali liczne sprawy dotyczące się swoich współwyznawców, niekoniecznie zauważane przez kogoś, kto nie należy do ich środowiska. Ich książki wydawane przez małe, konfesyjne wydawnictwa, niekiedy za granicą, a w związku z tym bardzo specyficzne i trudno dostępne, są dziś niewątpliwie głównym zbiorem wiadomości na temat wyznań ewangelikalnych, także na terytoriach kresowych.

2. Z dziejów społeczności ewangelikalnych na Kresach

Na ziemiach polskich społeczności ewangelikalne zaczęły się wyłaniać od połowy XIX w. W 1858 r. w Adamowie nieopodal Pułtuska został utworzony pierwszy zbór baptystyczny⁹, którego członkami byli miejscowi Niemcy. Najwięcej społeczności ewangelicznych pojawiło się w pierwszych dekadach kolejnego stulecia.

Nader często pierwszy bądź jeden z pierwszych zborów danego wyznania powstawał właśnie na wschodzie Polski. Pierwszy zbór baptystów na Kresach Wschodnich powstał w Żelaźnicy na Wołyniu w 1873 r.¹⁰ Z kolei pierwszy zbór ewangelicznych chrześcijan zaczął działać w Kowlu, także na Wołyniu, w 1909 r.¹¹

---

⁸ Ludwik Szenderowski. 1982. *Ewangeliczni chrześcijanie. Ruch odrodzeniowo-reformatorski w historycznym kościele chrześcijańskim. Rys historyczny (XIX–XX w.)*. Wheaton: The Slavic Gospel Association.

⁹ Albert W. Wardin. 2003. *Gofryd Fryderyk Alf. Pionier ruchu baptystycznego na ziemiach polskich*. Tłum. Konstanty Wiazowski. Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne, 28–29.

¹⁰ Krzysztof Bednarczyk. 1997. *Historia zborów baptystycznych w Polsce do 1939 roku*. Warszawa: Słowo Prawdy, 110.

¹¹ Noemi Modnicka. 2000. *Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce jako Kościół wyboru. Analiza etnologiczna wspólnoty religijnej*. Kraków: Nomos, 127–128.

Kościół Chrystusowy natomiast rozpoczął swą działalność w Starej Wsi na Białostocczyźnie w 1923 r.¹² A rozmaite grupy zielonoświątkowców połączyły się w Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej w czasie zjazdu w Starej Czołnicy w 1929 r.¹³ Jednakże unia ta nie objęła wszystkich zielonoświątkowców, poza nią pozostali, chociażby chrześcijanie w duchu apostołskim w Stradeczu koło Brześcia¹⁴. Pamiętać też warto, iż na początku lat dwudziestych powstał zbor metodystyczny we Lwowie¹⁵. Na Kresach Wschodnich była nie tylko inicjowana działalność poszczególnych wyznań ewangelikalnych, ale ich misjonarzom udawało się tam nawrócić więcej osób niż w innych regionach.

Misjonarze najczęściej przybywali z Ameryki bądź Rosji. Niejeden z nich pochodził z Kresów, a nawróciwszy się na obczyźnie, powracał w swoje strony, by nawracać swoich ziomeków. Jednym z nich był Konstanty Jaroszewicz z wymienionej już Starej Wsi, którego trudne warunki egzystencji wyгнаły za ocean. W Nowym Jorku, usłyszawszy ulicznego kaznodzieję z Kościoła Chrystusowego, nawrócił się, a następnie przyjął chrzest. Potem ukończył studia w uczelni teologicznej i zajął się pracą misyjną wśród słowiańskich imigrantów. W 1921 r. powrócił do kraju i założył Kościół Chrystusowy. Natomiast Helena Rucka i Anna Kurowska przyjechały do Kowla z Rosji, gdzie uprzednio stały się zwolenniczkami ewangelikalizmu, i w tym wołyńskim mieście zainicjowały na początku XX w. społeczność ewangelicznych chrześcijan.

Pierwsze dekady w dziejach wyznań ewangelikalnych na ziemiach polskich to, niestety, także dzieje rozmaitych prześladowań. Rosyjskie, a potem również polskie władze państwowe, duchowieństwo prawosławne i katolickie, nie miała część ludności prawosławnej oraz katolickiej widziała w nich zagrożenie dla porządku publicznego. Metodystom z USA po pierwszej wojnie światowej niosącym pomoc charytatywną nie szczędzono pochwał, lecz gdy tylko okazało się, iż przede wszystkim chcą oni rozwinąć w Polsce działalność religijną, uznano ich wprost za „groźną sektę”¹⁶. Poniekąd nie powinno to dziwić, ponieważ ugrupowania ewangelikalne podważały wiarę wyznawców prawosławia, katolicyzmu, a nawet luteranizmu i kalwinizmu, czyli wyznań, choć dość różnych, jednak mających na ziemiach polskich jakąś akceptację społeczną. Wyjście z któregoś z tychże wyznań i przyłączenie się do ewangelikalnego wiązało się nie tylko ze

---

¹² Paweł Bajko. 2001. *Z dziejów Kościoła Chrystusowego w Polsce*. Bel Air: Polish Christian Ministries, 20.

¹³ Edward Czajko. 1967. *Chrześcijananie ewangeliczni w Polsce*. Warszawa, 21–22; Pasek. 1992. *Ruch zielonoświątkowy*, 155–156.

¹⁴ Pasek. 1992. *Ruch zielonoświątkowy*, 152–153.

¹⁵ Edward Puślecki. 2001. *Powracająca fala. Działalność Południowego Episkopalnego Kościoła Metodystycznego w Polsce w latach 1920–1924. Studium historyczno-teologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Pielgrzym Polski, 170.

¹⁶ Puślecki. 2001. *Powracająca fala*, 221–244.

zmianą poglądów dotyczących się doktryny chrześcijańskiej, lecz wręcz całej praktyki życiowej. Jeżeli to przybrało większe rozmiary, wywołałoby z pewnością przemiany, w wyniku których świat stałby się zupełnie inny. A tego właśnie wielu z różnych powodów się obawiało.

Choćby dygresyjnie niech zostanie tu przywołana odosobniona opinia Józefa Mackiewicza, znanego później pisarza. Będąc dziennikarzem wileńskiego „Słowa”, odbył w latach trzydziestych kilka reporterskich wypraw do kresowych wiosek i miasteczek, ażeby poznać rozwijające się tam społeczności ewangelikalne. W tekstach, które potem napisał, nie stwierdził żadnego zagrożenia z ich strony. Owszem, wysunął supozycję, iż stanowią one mogą tamę dla propagandy komunistycznej, która wówczas rozlewała się wśród uboższych grup społeczeństwa wschodniej Polski. Nadto zauważył wysoki poziom etyczny członków rozmaitych „sekt”¹⁷. Można dodać, że pisarz ciekawie je ukazał w swej słynnej powieści *Droga do nikąd*, wydanej na emigracji w 1955 r.

Mimo wielorakich trudności zbory ewangeliczne wciąż się rozrastały, ciągle też powstawały nowe. Zdumiewa fakt, że najwięcej było ich właśnie na Kresach Wschodnich. Aby to wyjaśnić, trzeba sobie uświadomić, że poszczególne odłamy społeczeństwa kresowego w drugiej połowie XIX i na początku XX w. uległy przemianom, w wyniku których to, co stanowiło o ich spójności, przestało pełnić wiele ze swoich funkcji. Niewątpliwie funkcje integrujące pełniło dość rozpowszechnione na tym obszarze prawosławie. Wyznanie prawosławne miało status konfesji państwowej w Cesarstwie Rosyjskim¹⁸, które rozciągało się także na obszar Kresów, prócz ich części południowej, należącej do Austrii. Jako takie nie zawsze zaspokajało duchowy głód licznej rzeszy swoich wyznawców, poważnie traktujących wiarę¹⁹. Pewnie dlatego w ostatnich dekadach XIX w. tak wielu mieszkańców imperium rosyjskiego przyłączało się do nowo powstających wspólnot baptystów i ewangelicznych chrześcijan. Tyczy się to niewątpliwie również poddanych imperatora z guberni wołyńskiej, kijowskiej bądź wileńskiej.

Liczba tych konwersji wzrosła po rewolucji październikowej już na terytoriach włączonych do Rzeczypospolitej, aczkolwiek powody tych konwersji były inne. Wówczas mianowicie prawosławie bez wsparcia państwa, a przez państwo (radzieckie) prześladowane, straciło bardzo wiele ze swej dawnej atrakcyjności²⁰. W związku z tym mnóstwo ludzi zaczęło szukać odpowiedzi na pytania doty-

¹⁷ Grzegorz Pelczyński. 2012. „Józef Mackiewicz i sekty”. Porównania 11: 327–332.

¹⁸ Richard Pipes. 2006. *Rosja carów*. Tłum. W. Jeżewski. Warszawa: Magnum, 246.

¹⁹ Grzegorz Pelczyński. 1999. *Ewangelikalizm w Rosji (XIX–XX wiek)*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej, 32–33, 35–36, 61.

²⁰ Daniel Olszewski. 2002. *Dziesięć wydarzeń, które wstrząsnęły Kościołem XX wieku*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha, 45–52.

czące Boga, ostatecznego przeznaczenia człowieka i tym podobne²¹. Niektórych takie rozważania prowadziły poniekąd na manowce, np. do komunizmu. Inni stawali się natomiast gorliwymi członkami rozmaitych zborów ewangelicznych.

3. Niektóre cechy ewangelikalizmu kresowego

Niełatwo opisać ewangelikalizm kresowy pod względem statystycznym. Określenie liczebności wyznań ewangelikalnych należy w ogóle do zadań bardzo trudnych, gdyż za pełnoprawnego członka zboru jest w nich uważana osoba ochrzczona. Chrzcą się natomiast osoby dorosłe, a wyjątek pod tym względem stanowią metodyści. W zborze są też jednak dzieci ochrzczonych i dorośli przed chrztem – przygotowujący się do niego bądź sympatycy. Jednak jako członków liczy się tylko ochrzczonych, choć czasami uwzględnia się również innych, co oczywiście powoduje szereg komplikacji. Z ostrożnych szacunków wynika, że do różnych ugrupowań ewangelikalnych w międzywojennej Polsce należało łącznie ponad 50 000 wiernych²². Większość z nich mieszkała w województwach wschodnich. Najprawdopodobniej ta większość nie przekraczała 2/3 tej liczby.

Do cech charakterystycznych kresowego ewangelikalizmu należała dyferencjacja etniczna. Może dlatego powinni dziś się nim zająć także badacze z państw, które rozpościerają się na terenach dawnych Kresów. Przed drugą wojną światową w zborach spotykało się przedstawicieli wszystkich kresowych narodowości²³, nie wyłączając Żydów²⁴. Były więc one miejscem, w którym współdziałali ze sobą ludzie różnej narodowości, a w związku z tym to, co ich różniło, musiało być choćby częściowo zniwelowane. Oczywiście nie do końca było to możliwe. Nie dziwi więc, iż w dwudziestoleciu międzywojennym baptyści posiadali dwie etnicznie odmienne denominacje: Unię Zborów Baptystów Języka Niemieckiego w Polsce oraz Związek Słowiańskich Zborów Baptystów w Polsce. Ta druga, zgodnie ze swoją nazwą, prócz Polaków grupowała także reprezentantów mniejszości słowiańskich licznie zamieszkujących województwa wschodnie – Białoru-

---

²¹ Włodzimierz Pawluczuk. 1972. Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 94–146.

²² Por. Kazimierz Urban. 1994. *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”, 10; Noemi Modnicka. 2013. *Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej*. Łódź: Wydawnictwo Biblioteka, 105–114; Zieliński. 2014. *Protestantyzm ewangelikalny*, 75–85.

²³ Szenderowski. 1982. *Ewangeliczni chrześcijanie*, 166; Henryk Ryszard Tomaszewski. 2006. *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858–1939*. Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne, 47.

²⁴ Zob. Tomasz Wiśniewski. 2013. *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich. Misja Barbikańska w Białymstoku*. Łódź: Księży Młyn.

sinów, Ukraińców, Rosjan, Czechów (na Wołyniu), a także osoby bez konkretnej świadomości narodowej – tutejszych (głównie na Polesiu)²⁵. Podział na odrębne pod względem etnicznym denominacje miał nie tylko za przyczynę odmienne języki wyznawców. Ze zróżnicowaniem językowym umiano sobie radzić. Na przykład w Instytucie Biblijnym w Gdańsku, kształcącym duchownych dla zborów zielonoświątkowych, w którym w latach trzydziestych wykładał po angielsku Donald Gee, jego wykład tłumaczono od razu na niemiecki i rosyjski²⁶. Poza tym poszczególne społeczności wydawały swe periodyki w różnych językach²⁷. Lecz różnice narodowościowe to także odmienna sytuacja każdej mniejszości w ówczesnej Polsce – polityczna, ekonomiczna, kulturalna. Wywodzących się z poszczególnych grup narodowościowych chrześcijan ewangelicznie wierzących nie całkiem te odmienności dotyczyły, były one przecież mniejszościami religijnymi wśród owych grup, choć pewnie nieraz zdarzały się sytuacje, w których stawały się one dość ważne.

Społeczności ewangelikalne we wschodniej Polsce, jak też na innych obszarach, utrzymywały kontakty ze znacznie liczniejszymi współwyznawcami z krajów protestanckich, przede wszystkim ze Stanów Zjednoczonych, ale tylko o niektórych cokolwiek wiadomo. Ich powstanie zazwyczaj było wynikiem działalności misjonarzy z tychże krajów. Amerykańskie Kościoły, które kiedyś wysłały tych misjonarzy, w miarę możliwości starały się opiekować zborami, do założenia których się przyczyniły, a również innymi, bliskimi wyznaniowo. Przykładem jest wizyta Nikołaja Pejsti, amerykańskiego misjonarza rosyjskiego pochodzenia, który latem 1938 r. objeżdżał zbory zielonoświątkowe na Polesiu i Wołyniu, gdzie był entuzjastycznie witany²⁸, albo prowadzenie metodystycznych zborów we Lwowie przez duchownych z USA: Thomasa Gamble i George'a Twynhama²⁹, aż nie wykształcili się polscy pastory tego wyznania.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej zróżnicowanie narodowościowe nabrało szczególnego znaczenia. Wówczas to ziemie wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej zagarnął ostatecznie Związek Radziecki, co wiązało się z wysiedleniami ludności polskiej. W tamtym czasie zbory wyznań ewangelicznych opuś-

---

²⁵ Jerzy Tomaszewski. 1985. *Rzeczpospolita wielu narodów*. Warszawa: Czytelnik, 78–79.

²⁶ Pasek. 1992. *Ruch zielonoświątkowy*, 156.

²⁷ Baptyści wydawali po rosyjsku „Majak”, a po ukraińsku „Pisłaneć Prawdy”, po niemiecku „Der Hausfreund” i w języku polskim „Słowo Prawdy”. Z kolei „Ewangeliczny Chrześcijanin” to czasopismo ewangelicznych chrześcijan wydawane po polsku i ukraińsku. Zielonoświątkowcy ze społeczności chrześcijan wiary ewangelicznej wydawali pismo „Primiritiel” w języku rosyjskim i „Ewangeliski Hołos” w ukraińskim, a Kościół Chrystusowy – po rosyjsku „Christianskij Sojuz” i po polsku „Słowo Pojednania”.

²⁸ Aleksandr Goroszko. 2010. *Nikołaj Pejsti. Biograficzeskij oczerk*. Kijów, 76–80.

²⁹ Puślecki. 2001. *Powracająca fala*, 208.

cili zatem w większości wierni narodowości polskiej, aby następnie osiedlić się w powojennej Polsce. Z ich inicjatywy powstały nowe zbory na Ziemiach Odzyskanych. Wielu przywódców powojennego ewangelikalizmu to ludzie z Kresów. Natomiast dawne zbory kresowe musiały przyłączyć się do Związku Ewangelicznych Chrześcijan-Baptystów, który przymusowo skupiał większość ugrupowań ewangelicznych w ZSRR³⁰. Rozdzieleni wierni w miarę możliwości utrzymywali ze sobą kontakty. Polacy starali się pomagać swym współwyznawcom w rozmaity sposób represjonowanym przez reżim komunistyczny³¹, przysyłając im potajemnie Biblię i literaturę chrześcijańską. Potrafili w tym celu wykorzystywać nawet żołnierzy radzieckich stacjonujących w Polsce, którzy wracając na urlop do swego kraju, zabierali ze sobą egzemplarze Pisma Świętego. Niekiedy sami przemycali je, jadąc za wschodnią granicą jako turyści³². Przemyt Biblii i literatury chrześcijańskiej do ZSRR był w ogóle przedsięwzięciem dość rozwiniętym. Niektórzy ludzie z różnych zborów na dawnych Kresach byli w to bardzo zaangażowani³³.

Do czasów obecnych na zachodniej Ukrainie, Białorusi, a także Litwie pozostał niejeden zbor powstały w okresie międzywojennym bądź nawet wcześniej. Wchodzą one w skład osobnych denominacji ewangelikalnych, istniejących na terenie tychże krajów. Wiadomości o tych ostatnich są zresztą w Polsce raczej znikome, sądzi się niemal powszechnie, że za jej wschodnią granicą panuje prawosławie.

4. Perspektywy dalszych badań

Na temat zborów ewangelikalnych na wschodzie dawnych ziem polskich często wiadomo niewiele więcej ponad to, że istniały. Przyszli badacze w pierwszej kolejności powinni zająć się ich początkami. Dotyczy to także decyzji prowadzenia misji na tych terenach, podejmowanych przez zagraniczne Kościoły. Ażeby się o tym dowiedzieć, nieodzowne będą kwerendy w amerykańskich i rosyjskich archiwach kościelnych.

Następną sprawą byłoby ustalenie danych statystycznych, co – jak wyżej stwierdzono – w przypadku ewangelikałów jest przedsięwzięciem wyjątkowo

---

³⁰ Sergiej Sawinski. 2001. *Istorija ewangel'skich christian-baptistow Ukrainy, Rossii, Belorussii (1917–1967)*. Sankt Peterburg: Biblja dlja Vsech, 186; Pełczyński. 2019. *Ewangelikalizm w Rosji*, 158–164.

³¹ Zob. Filipp Szwerid. 1996. *Gonenie christian v Rossii (Vosponinaniya byvszegoyznika)*. Sacramento.

³² Kazimierz Muranty. 2000. *Lotnik ewangelista*. Warszawa, 155–161.

³³ Stanisław Heczko. 2009. *Mosty miłości*. Tłum. D. Fukala. Cieszyn: Logos Press, 30–34; zob. też Br. Andrew. 2011. *Boży przemytnik*. Tłum. A. Karpowicz. Warszawa: Vocatio, 197–220.

trudnym. Raczej nie należy się spodziewać, że uda się ustalić dokładną liczebność poszczególnych wyznań na Kresach, wchodzących w ich skład zborów bądź procentowy udział reprezentantów poszczególnych narodowości wśród ogółu członków danej konfesji. Nie można jednak wykluczyć, że znajdują się materiały, umożliwiające, chociażby podjęcie refleksji nad tymi problemami.

Poza tym brakuje wielu danych dotyczących „małych światów polskiego ewangelikalizmu” – żeby posłużyć się tytułem książki Noemi Modnickiej³⁴ – a więc tego, co się działo w zborach, jak układały się ich stosunki z obcym im otoczeniem. Są to kwestie również domagające się wyjaśnienia. Mogą do tego posłużyć źródła archiwalne, prasa, piśmiennictwo autobiograficzne.

Nieznana prawie jest także ich historia podczas drugiej wojny światowej, wyjątkowo wszak burzliwej na Kresach Wschodnich. Na przykład należałoby wyjaśnić, jak zachowywali się wtedy przedstawiciele wyznań ewangelikalnych na Wołyniu. Interesująca byłaby również kwestia kontaktów między ewangelikami przesiedlonymi po wojnie na tereny Polski w nowych granicach a ich współwyznawcami pozostałymi na dawnych Kresach. Wiadomo, że ci pierwsi byli w nieco lepszej sytuacji i mogli pomagać tym, którzy usiłowali przetrwać w warunkach panujących w Związku Radzieckim. Brali udział w przemyśle Biblii i literatury chrześcijańskiej do ZSRR, może też podejmowali inne działania. Wyjaśnić to będzie nielato, nie tylko dlatego, że niewielu uczestników tych akcji obecnie nadal żyje, ale przede wszystkim dlatego, iż były one prowadzone w ścisłej konspiracji, możliwie bez pozostawiania śladów. Ich inicjatorem były najczęściej Kościoły zachodnie czy organizacje pomagające chrześcijanom w państwach komunistycznych. W ich archiwach mogą być materiały na ten temat.

Wielu członków denominacji ewangelikalnych z obszaru dzisiejszej Ukrainy, a więc także z jej obszarów zachodnich, niegdyś związanych z Polską, po wybuchu wojny rosyjsko-ukraińskiej przybyło do dzisiejszej Polski jako uchodźcy. Przybywali oni zresztą wcześniej z powodów ekonomicznych. W niejednym zborze baptystycznym czy zielonoświątkowym są więc dziś uchodźcy z Ukrainy. W niektórych jest ich tylu, że organizuje się dla nich osobne nabożeństwa bądź w trakcie nabożeństw polskojęzycznych zapewnia się im tłumaczenie ich treści na język ukraiński bądź rosyjski. A przecież ich obecność w polskich zborach to nie tylko problem lingwistyczny, ale przede wszystkim duszpasterski, a nadto socjalny, związany ze znalezieniem dla nich mieszkania, pracy. To kolejny więc, wprawdzie niehistoryczny, temat badawczy, który w jakiś sposób dołącza się³⁵ już do szeregu innych, dotyczących ewangelikalizmu na dawnym wschodzie Polski.

---

³⁴ Modnicka. 2013. *Małe światy polskiego ewangelikalizmu*.

³⁵ Marcin Rzepka. 2022. „Studying Ukrainian Evangelical Communities in Poland Through Missionary Biographical Narratives”. *Textus et Studia* 1: 13–32.

Badania nad wyszczególnionymi tu problemami – a mogą pojawić się także inne – domagają się od dawna podjęcia. Z pewnością wygodniej będzie skupić się nad konkretnym nurtem ewangelikalizmu, nad danym Kościołem czy nawet zborom działającym w jednej miejscowości. Pamiętać jednak trzeba, że ewangelikalizm, mimo konfesyjnego zróżnicowania, zachowuje pewną jedność, dlatego możliwe są również całościowe ujęcia tego zagadnienia. Tak czy inaczej, na pewno warto przyczynić się do poznania czegoś, co jest jeszcze nieznanne.

References

- Alabrudzińska Elżbieta. 1999. *Kościoły ewangeliczne na Kresach II Rzeczypospolitej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Bajko Paweł. 2001. *Z dziejów Kościoła Chrystusowego w Polsce*. Bel Air: Polish Christian Ministries.
- Bednarczyk Krzysztof. 1997. *Historia zborów baptystów w Polsce*. Warszawa: Słowo Prawdy.
- Br. Andrew [van der Bijl]. 2011. *Boży przemytnik*. Tłum. A. Karpowicz. Warszawa: Vocatio.
- Czajko Edward. 1967. *Chrześcijanie ewangeliczni*. Warszawa.
- Fournier Keith A. 1998. *Ewangeliczni katolicy*. Tłum. F. Kozub. Warszawa: Vocatio.
- Goroszko Aleksandr. 2010. *Nikołaj Pejsti. Biograficzeskij очерk*. Kijów.
- Heczko Stanisław. 2009. *Mosty miłości*. Tłum. D. Fukala. Cieszyn: Logos Press.
- Karski Karol. 1994. *Symbolika. Zarys wiedzy o Kościołach i wspólnotach chrześcijańskich*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.
- Mironczuk Jan. 2015. *Ruch ewangeliczny na Białostoczczyźnie w XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższego Baptystycznego Seminarium Teologicznego.
- Modnicka Noemi. 2000. *Kościół Ewangelicznych Chrześcijan w Polsce jako Kościół wyboru. Analiza etnologiczna wspólnoty religijnej*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Modnicka Noemi. 2013. *Małe światy polskiego ewangelikalizmu. Studium z antropologii interpretatywnej*. Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.
- Muranty Kazimierz. 2000. *Lotnik ewangelista*. Warszawa.
- Olszewski Daniel. 2002. *Dziesięć wydarzeń, które wstrząsnęły Kościołem XX wieku*. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- Orłowski Mariusz. 2018. *Pulawscy zielonoświątkowcy. Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej w Pulawach w latach 1991–1995*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Pasek Zbigniew. 1992. *Ruch zielonoświątkowy. Próba monografii*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Pasek Zbigniew. 2014. *Kultura religijna protestantyzmu*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Pawluczuk Włodzimierz. 1972. *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Pełczyński Grzegorz. 2012. „Józef Mackiewicz i sekty”. *Porównania* 11: 327–332.
- Pełczyński Grzegorz. 2016. „Ewangelikalizm w Polsce. Zarys historyczny”. *Almanach Historyczny* 18: 89–109.
- Pełczyński Grzegorz. 1999. *Ewangelikalizm w Rosji (XIX–XX wiek)*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej.
- Pipes Richard. 2006. *Rosja carów*. Tłum. W. Jeżewski. Warszawa: Magnum.
- Puślecki Edward. 2001. *Powracająca fala. Działalność Południowego Episkopalnego Kościoła Metodystycznego w Polsce w latach 1920–1924. Studium historyczno-teologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Pielgrzym Polski.
- Rzepka Marcin. 2022. „Studying Ukrainian Evangelical Communities in Poland Through Missionary Biographical Narratives”. *Textus et Studia* 1: 13–32.
- Sawinski Sergej. 2001. *Istorija evangel'skich christian-baptistov Ukrainy, Rossii, Belorussii (1917–1967)*. Sankt Peterburg: Biblija dlja Vsech.
- Seweryn Andrzej. 2010. *Dzieje kościoła baptystycznego w Chełmie 1910–2010*. Warszawa: Wydawnictwo Uczelniane Wyższego Baptystycznego Seminarium Teologicznego.
- Szenderowski Ludwik. 1982. *Ewangeliczni chrześcijanie. Ruch odrodzeniowo-reformatorski w historycznym kościele chrześcijańskim. Rys historyczny (XIX–XX w.)*. Wheaton: The Slavic Gospel Association.
- Szwerid Filipp. 1996. *Goneniechriatian v Rossii (Vosponinanijabyvsegouzніка)*. Sacramento.
- Tomaszewski Henryk Ryszard. 2006. *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystyczne na terenie Polski w latach 1858–1939*. Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne.
- Tomaszewski Jerzy. 1985. *Rzeczpospolita wielu narodów*. Warszawa: Czytelnik.
- Urban Kazimierz. 1994. *Mniejszości religijne w Polsce 1945–1991 (zarys statystyczny)*. Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Wardin Albert W. 2003. *Gotfryd Fryderyk Alf. Pionier ruchu baptystycznego na ziemiach polskich*. Tłum. Konstanty Wiazowski. Warszawa: Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne.
- Wiśniewski Tomasz. 2013. *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich. Misja Barbikańska w Białymstoku*. Łódź: Księży Młyn.
- Zieliński Tadeusz J. 2013. *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.